

STANISŁAW LAZAR

STRUKTURA¹ PARAFIALNA I ŻYCIE RELIGIJNE WE FRANCJI POD KONIEC ANCIEN RÉGIME'U

Organizacja i funkcje parafii ulegały w ciągu wieków różnym zmianom². Parafia jest zjawiskiem społeczno-religijnym niezwykle trwałym, ale i bardzo złożonym. Można ją traktować jako osobę prawną. Stanowi ona jednak przede wszystkim mniej lub bardziej zorganizowaną społeczność, złożoną z różnych grup społecznych. Nowsze badania ujmują ją z perspektywy historyczno-socjologicznej. Społeczność ta stanowi część większych jednostek, jakimi są: państwo, naród, krąg kulturowy. Reprezentuje ona określone poglądy polityczne, wykazuje jakąś działalność ekonomiczną i ma określoną strukturę społeczną i demograficzną. Tym, co stanowi jednak istotę tej społeczności, jest życie religijne. Ona wyznaje swą przynależność do Kościoła, przyjmuje określone prawdy wiary, spełnia w jakimś stopniu obowiązki religijne i wykazuje pewną żywotność religijną. Żywotność ta może się przejawiać w postępowaniu, w postawach religijnych i w różnych praktykach religijnych. Poszczególne elementy religijności mają różne nasilenie w zależności od grup społecznych, od epoki historycznej, akcji duszpasterskiej, tradycji lokalnej itp.

Parafia jest także tworem historycznym. Poszczególne części składowe parafii ulegały zmianom w ciągu pokoleń. Jedne elementy wycisnęły mocniejsze piętno niż inne. W dziejach parafii odzwierciedlają się wielkie procesy, które dokonywały się na szeroką skalę w Kościele, w narodach, państwach i w całych kręgach kulturowych. Odnalezienie i poznanie tych procesów decydują o doniosłości badań monograficznych nad parafiami.

¹ Słowo „struktura” jest wieloznaczne. Użyto je jednak, by podkreślić, iż nie chodzi tylko o zwykłą organizację, w której wyróżnia się odpowiednio zhierarchizowane instytucje, zakres ich działania i funkcje. Słowo „struktura”, jak się wydaje, określa także wewnętrzne więzy istniejące między wieloma elementami złożonych zjawisk społecznych. Więzy te są trwałe i nie muszą się uwidaczniać poprzez określone instytucje czy organizacje.

² Artykuł niniejszy stanowi wstęp do opracowywanego przez autora zagadnienia życia społeczno-religijnego w Provins w 2. poł. XVIII w.

W historiografii francuskiej jest wiele prac monograficznych o parafiach w XVIII w., brak jednak nowszych ujęć syntetycznych, które dałyby zróżnicowany obraz parafii w tym okresie³. Wiele istniejących prac nie odpowiada wymogom stawianym przez dzisiejszą historiografię, toteż trudno dać pogłębioną charakterystykę tego zagadnienia.

Dla zrozumienia położenia i działalności Kościoła francuskiego pod koniec Ancien Régime'u trzeba przypomnieć, że od początku Rewolucji stosunki między państwem a Kościołem opierały się na konkordacie z 1516 r. Wpływał on silnie na funkcjonowanie wielu instytucji kościelnych i obowiązywał aż do uchwalenia Konstytucji Cywilnej Kleru w lipcu 1790 r. Z chwilą zawarcia konkordatu religia katolicka stała się religią państwową i pozostała nią do Rewolucji mimo walk o równouprawnienie ze strony protestantów⁴. Na mocy tego konkordatu królowi przypadało prawo wyznaczania kandydatów na beneficja kościelne. Papież wybór taki tylko zatwierdzał i nadawał inwestyturę kanoniczną. Chodzi tu oczywiście o beneficja związane z wyższymi stanowiskami kościelnymi, tj. biskupów i opatów. Faktycznie nominacji na te beneficja dokonywał spowiednik króla, który miał pod swą opieką tzw. listę beneficjów (*feuille de bénéfices*). Pełnił on funkcję przypominającą późniejsze ministerstwa kultu⁵. Wybór biskupów przez kapituły w sensie prawnym przestał istnieć. Tylko niektóre obszary, jak np. Alzacja, zachowały zwyczaj wyboru. Chodzi głównie o te tereny, które już po konkordacie włączone zostały do królestwa francuskiego.

Poprzez prawo nadawania beneficjów królowie zapewnili sobie poddanie i posłuszeństwo stanu duchownego. Król miał pełnię władzy nad

³ Jedną z podstawowych prac pozostaje nadal: P. De Vaissière. *Curés de campagne de l'Ancienne France*. Paris 1932. Z innych należy wymienić: A. Babeau. *La ville sous l'Ancien Régime*. 2 éd. T. 1-2. Paris 1884; tenże. *Le village sous l'Ancien Régime*. 5 éd. Paris 1915; E. Sevestre, *L'organisation du clergé paroissial à la veille de la Révolution. Correspondance du curé de St. Nicolas de Coutance à l'occasion de son procès avec les chanoines prébendés 1784—1788*. Paris 1911; A. Sicard. *L'Ancien clergé de France. Les évêques avant la Révolution*. 5 éd. Paris 1912; tenże. *Le clergé de France pendant la Révolution*. T. 1 [1912]; J. Boyreau. *Le village en France au XVIIIe s.* Paris 1955. Duże usługi oddają: M. Marion. *Dictionnaire des institutions de la France au XVIIe et XVIIIe s.* Paris 1923 oraz *Dictionnaire de droit canonique*. T. 1-7. Paris 1924—1965.

⁴ Liczba protestantów we Francji wynosiła w r. 1787 ok. 600 tys. (M. Reinhard. *Religion, Révolution et contre-révolution*. Fasc. 1. Paris 1960 s. 51. Les cours de Sorbonne). Edykt Nantejski z czasów Henryka IV sytuacji protestantów nie zmienił, gdyż nie dawał im równouprawnienia, a zapewniał jedynie tolerancję i opiekę. Edykt z 1787 r., który przez wielu duchownych uważany był za naruszenie konkordatu, był tylko ustępstwem i pełnił praw protestanci również nie uzyskali.

⁵ Od r. 1777 funkcję tę pełnił arcybiskup Lyonu.

klerem w sprawach doczesnych. W tym zakresie duchowieństwo podlegało jurysdykcji państwowej. Ponieważ w stosunku do duchowieństwa nie była ona bliżej sprecyzowana, dawało to podstawę do wielu nieporozumień. Szczególnie pod koniec Ancien Régime'u władze cywilne uważały się coraz bardziej upoważnione do ingerowania w sprawy kościelne.

Pod koniec Ancien Régime'u Francja liczyła 121 biskupstw i 18 arcybiskupstw⁶. Duchowieństwo uważało się za pierwszy stan w królestwie i faktycznie takie miejsce zajmowało z uwagi na swe funkcje sakralne i rozległe przywileje majątkowe, prawne i polityczne. Jako stan, duchowieństwo związane było ze szlachtą, jednak pod względem społecznym wykazywało silne zróżnicowanie. Istniał wyraźny przedział między klerem wyższym, pochodzącym ze szlachty i arystokracji, a klerem niższym, wywodzącym się z różnych warstw trzeciego stanu.

Liczbę duchowieństwa przed Rewolucją trudno ustalić z powodu niezgodności ówczesnych źródeł oraz z braku systematycznych badań w tym zakresie. Podawano cyfry od 130 tys. do 400 tys. Większość autorów, m. in. Dansette, Latreille, Soboul, idąc za Moheau'em, przyjmuje szacunkową liczbę 130 tys.⁷ Stanowiło to ok. 0,52% ludności Francji, której w tym czasie było ok. 25 mln.⁸ Dla porównania warto podać szacunkową liczbę szlachty. Wynosiła ona ok. 350 tys., tj. ok. 1,5% ogólnej liczby ludności⁹. Dansette, w przyjętej liczbie 130 tys. duchownych, oblicza kler zakonny na 70 tys., zaś kler diecezjalny na 60 tys. Soboul, przyjmując tę samą cyfrę 130 tys., liczbę kleru zakonnego określa na 60 tys.

⁶ Różnice terytorialne i w liczbie mieszkańców między diecezjami były znaczne. Diecezje miały od 20 do przeszło 1300 parafii; np. diecezja Toulon 22, diecezja Marsylia 28, diecezja Reims 514, diecezja Limoge 900, diecezja Rouen 1388.

⁷ A. Dansette. *Histoire religieuse de la France contemporaine. L'Eglise catholique dans la mêlée politique et sociale*. Paris 1965 s. 17; A. Soboul. *La France à la veille de la Révolution*. Fasc. 1. Paris 1963 s. 59 (Les cours de Sorbonne); A. Latreille. *L'Eglise catholique et la Révolution française*. T. 1. Paris 1946 s. 10. Ch. Pouthas (*L'Eglise catholique de l'avènement de Pie VII à l'avènement de Pie IX*. Paris 1944 s. 116) przyjmuje ok. 140 tys. kleru na 25 mln. mieszkańców. Dzieło Moheau *Recherches et considérations sur la population de la France* (Paris [1778]) stanowi jedno z podstawowych źródeł dla zagadnień demografii Francji w XVIII w.

⁸ Dokładna liczba mieszkańców Francji w 1789 r. jest trudna do ustalenia. Wynosiła ona 25-26 mln. Liczba 25 mln. jest przyjmowana najczęściej. Francja była wtedy jednym z najgęściej zaludnionych krajów w Europie. W 1750 r. liczyła ok. 21 mln, w 1800 nieco mniej niż 27 mln, w 1830 r. — 31 559 228, a w 1848 — 35 400 436. W 1801 r. gęstość zaludnienia wynosiła 50,9 mieszkańców na km² (Ch. Pouthas. *La population française pendant la I^e moitié du XIXe s.* Paris 1956 s. 175. Zob. także jego: *L'Eglise et les questions religieuses sous la monarchie constitutionnelle 1814-1848*. Paris B. r. Les cours de Sorbonne).

⁹ Soboul, jw. s. 41. Marion przyjmuje za najbardziej prawdopodobną liczbę 52 tys. rodzin, tj. ok. 220 tys. osób (jw. s. 392).

(20 tys. zakonników i 40 tys. zakonnic) i ok. 60 tys. proboszczów i wikarych. Do tego dochodzi ok. 2 900 prałatów i kanoników katedralnych, 5-6 tys. kanoników kolegialnych i 3 tys. duchownych bez beneficjów. Latreille przyjmuje również liczbę 130 tys. duchownych, w tym 60 tys. kleru zakonnego, jednak kler parafialny ocenia na 50 tys., zaś liczbę kanoników na 15-18 tys., podobnie jak P. de La Gorce¹⁰.

Znacznie wyższą liczbę kleru przyjmuje M. Reinhard, opierając się również na ówczesnym źródle. Przyjmuje on liczbę 40 tys. proboszczów oraz 50 tys. wikarych¹¹. Do tego dolicza 90 tys. duchownych pełniących bardzo rozmaite funkcje. Do nich należą miansjonarze, kapelani zatrudnieni w różnych zakładach religijnych itp. Liczbę zakonników określa na ok. 50 tys., a zakonnic na ok. 80 tys. W sumie więc ok. 310 tys., tj. 1,2% ogólnej liczby ludności. Liczba ta wydaje się nieco wygórowana, zwłaszcza liczba kleru zakonnego i owych 90 tys. duchownych pełniących różne funkcje. Jak wynika z prac monograficznych, jeden duchowny wykonywał czasami kilka funkcji i stąd tendencja w spisach do zwiększania liczby kleru. Wydaje się, że liczba 200 tys. będzie bliższa rzeczywistości¹². Poprzedni badacze, jak się wydaje, zbyt nisko szacowali liczbę kleru pomocniczego, zwłaszcza różnego rodzaju miansjonarzy i kapelanów w różnych instytucjach religijnych. Reinhard natomiast ocenił zbyt wysoko liczbę tych ostatnich kategorii kleru.

Wpływ i znaczenie polityczne kleru w dużej mierze uwarunkowane były jego sytuacją ekonomiczną. Własność kościelna była największą w państwie. Podstawę uposażenia kleru stanowiły ziemia i dziesięciny.

¹⁰ *Histoire religieuse de la Révolution française*. T. 1. Paris 1912 s. 51 przyp. 2. Przyjmuje on liczbę 125 tys. duchownych, w tym 50 tys. proboszczów i wikarych, 15-18 tys. kanoników, kapelanów i księży bez beneficjów, 60 tys. osób zakonnych, w tym 35 tys. zakonnic.

¹¹ Jw. s. 28. Tę samą liczbę proboszczów i wikarych przyjmuje Marion (jw.). Marion oblicza ponadto, że liczba kanoników katedralnych wynosiła ok. 2 800, zaś w 526 kapitułach kolegialnych było 5-6 tys. kanoników kolegialnych.

¹² Dla porównania warto podać liczbę duchowieństwa w 1. poł. XIX w. W 1814 r. kler świecki liczył 35 952 księży. W dużej mierze byli to ludzie starsi. W 1821 r. było ich 37 339 na 30 461 875 mieszkańców Francji, w 1830 — 40 607 na 31 559 228 mieszkańców, a w 1848 r. — 47 039 na 35 400 436 mieszkańców. Kleru zakonnego męskiego w 1814 r. było bardzo niewiele. Jeszcze w 1846 r. trudno ustalić ich liczbę, gdyż pracowali w parafiach poza wspólnotą zakonną. Ci, którzy pozostali w domach zakonnych, nie przekraczali liczby 2 000. Liczba siostr zakonnych wynosiła w 1814 r. 12 426. Do tej liczby trzeba dodać ok. 30 tys. sióstr, które od czasów Rewolucji żyły samotnie lub w małych grupach i otrzymywały pensję państwową. W 1830 r. liczba siostr wzrosła do 24 955, a w 1846 było ich 26 387 (zob. Pouthas, jw. s. 7, 18). W 1967 r. na 50 mln mieszkańców Francja miała 15 600 zakonników i 111 400 zakonnic przebywających na terenie Francji, nie licząc tych, którzy byli poza granicami Francji.

W zależności od regionu własność kościelna przybierała różne rozmiary. W niektórych północnych częściach Francji (np. Artois i Pikardia) ok. 20% ziemi należało do Kościoła; w diecezji Montpellier ok. 6%, a w Owernii 3,5%.¹³ Idąc od północy ku zachodowi i południowi, procent ten zmniejszał się. Przeciętna dla całej Francji nie przekraczała 10%.

Dziesięcina także miała różną wartość i zbierana była w rozmaitych postaciach w zależności od struktury rolnej danego regionu. Nie wynosiła on dziesiątej części poza wyjątkami, jak np. w Bretanii, gdzie pobierano nawet 1/5 część. Przeciętnie stanowiła 1/13 lub 1/18 część produktów rolnych. Rozróżniano wiele rodzajów dziesięcin, co zależało, jak już wspomniano, od struktury rolnej regionu. Najważniejsza to dziesięcina główna (*grosse dîme*), pobierana w czterech głównych gatunkach zbóż, i dziesięcina mniejsza, zwana też zieloną (*menue dîme*, *dîme verte*), którą pobierano w innych produktach, jak jarzyny, owoce itp. Zmiany, jakie zaszły w rolnictwie w ostatnich 50 latach przed Rewolucją, doprowadziły do sporów i napięć społecznych między chłopami a pobierającymi dziesięciny. W tym okresie pojawiły się bowiem nowe rośliny uprawne, zagospodarowywano liczne nieużytki, a tradycyjne formy płodozmianu uległy znacznym przekształceniom. Wartość dziesięcin prawie podwoiła się w ciągu XVIII w., gdyż wzrosły ceny zboża. Wzrosła również w tym czasie wartość dzierżawy, co podniosło wydatnie dochody duchowieństwa.

Obok dóbr ziemskich i dziesięciny stan duchowny miał jeszcze nieruchomości w miastach i cieszył się wieloma przywilejami gospodarczymi. Dobra kościelne były wyjęte z systemu podatkowego. Duchowieństwo uważało je za domenę nietykalną, z prawa Bożego wolną od wszelkich ciężarów, jako że służyła dobru ogólnemu. Płaciło na rzecz skarbu państwa tzw. „dar dobrowolny” (*don gratuit*) podkreślając jednak, iż czyni to nie z obowiązku, lecz z dobrej woli. W rzeczywistości jednak monarchowie wywierali mniejszy lub większy nacisk, by odpowiednie sumy zostały przez stan duchowny dostarczone. Obok „daru dobrowolnego” duchowieństwo płaciło jeszcze dziesięcinę kościelną (*decîmes*), która — jak o tym będzie jeszcze mowa — służyła na pokrycie kosztów administracyjnych i zaciągniętych długów.

Przywileje gospodarze stanu duchownego odnosiły się nie tylko do dóbr kościelnych, ale także do dóbr osobistych poszczególnych duchownych. Nie płacili oni np. pogłównego (*capitation*) lub dwudziestego grosza

¹³ Dansette, jw. s. 17. Warto dodać, że własność chłopska przybierała różne rozmiary w zależności od regionu i wahała się od 22 do 70%. Na terenach północnych, zachodnich i północno-zachodnich własność chłopska była niewielka i wynosiła ok. 30%. We Francji środkowej procent ten wynosił ok. 55. Średnio własność chłopska wynosiła ok. 35% całości ziemi (Soboul, jw. s. 106).

(vingtième), do których częściowo zobowiązana była nawet szlachta. Ponadto nie byli obarczeni innymi świadczeniami, do których zmuszano ludność, jak np. przyjmowanie wojskowych na kwaterunek.

Wysokość dochodów stanu duchownego od dawna jest przedmiotem sporów. Różne wysuwano cyfry mające świadczyć o jego bogactwie. Wolter obliczał je na 90 mln liwrów rocznie, Necker na 130 mln, Talleyrand na 150 mln, a inni na 300 mln. Cyfry 120-220 mln wydają się najbardziej prawdopodobne. Dansette, podobnie jak de la Gorce, dochody te oblicza na ok. 180 mln liwrów¹⁴, z tego ok. 80 mln dawała dziesięcina, dalsze 80 mln nieruchomości, a inne dochody wynosiły 15-20 mln. Według Dansetta świadczenia na rzecz państwa wynosiły ok. 10 mln rocznie, a według innych autorów tylko 3-4 mln. Dochody były więc znaczne w stosunku do wydatków.

Mówiąc o wysokich dochodach nie należy jednak zapominać o poważnych wydatkach, jakie szły na działalność społeczną. Obok sum wydawanych na potrzeby kultu, z dóbr kościelnych pokrywano utrzymanie szkolnictwa, opieki społecznej i szpitali. Na ok. 37 tys. parafii przeszło 25 tys. posiadało szkoły¹⁵. Ponadto w 600 kolegiach, utrzymywanych przez instytucje kościelne, uczyło się ok. 75 tys. uczniów, z czego więcej niż połowa otrzymywała naukę za darmo lub za nieznaczną opłatą. Personel wychowawczy, przybory szkolne i budynki również były utrzymywane przez te instytucje. Instytucje kościelne zapewniały także opiekę nad biednymi, chorymi i sierotami. Pomimo interwencji państwa w dziedzinie szpitalnictwa, począwszy od czasów Ludwika XIV, opiekę nad chorymi sprawowały osoby duchowne, a istnienie szpitali zapewniały dobra kościelne. Na początku Rewolucji Kościół utrzymywał ok. 2 185 szpitali¹⁶.

¹⁴ Dansette, jw. s. 18. Według Vaissière'a (s. 200) sumy przeznaczone na rzecz państwa w postaci daniny dobrowolnej i dziesięciny kościelnej przeszły z 5 mln w 1750 r. na 10 mln w 1784 r.

¹⁵ Sicard. *L'ancien clergé* t. 1 s. 424. Sieć szkół parafialnych była gęstsza w północnej i wschodniej Francji, rzadsza natomiast w południowo-wschodniej i w Bretanii. Tak np. w diecezji Coutence w Normandii na 493 parafie przypadało 100 szkół dla chłopców i 32 dla dziewcząt; w Szampanii na 973 parafie przypadało 947 szkół, a w diecezji Verdun w 284 parafiach było 266 szkół (Boyreau, jw. s. 126 n.).

Gdyby można sądzić o wpływie szkół na stan analfabetyzmu w oparciu o podpisy na aktach ślubu, cyfry przedstawiałyby się następująco: w końcu XVII w. 29% mężczyzn składało podpisy, a tylko 14% kobiet, w końcu XVIII w. 47% mężczyzn i 27% kobiet, w 1826 r. 54% mężczyzn i 34% kobiet. Różnice regionalne są znaczne. Jeżeli na obszarach wschodnich (Wogezy, Jura, Ardeny, a także Normandia) w sumie podpisuje akty ślubu 92% kobiet i mężczyzn, w środkowej i zachodniej Francji czyni to zaledwie 20%.

¹⁶ Sicard. *Le clergé* t. 1 s. 516.

Należy zauważyć, że mimo wspomnianych wyżej rozchodów na cele społeczne dochody stanu duchownego były wysokie. Nie były one jednak rozłożone równomiernie. Obok bogatego kleru wyższego istniały różne kategorie duchowieństwa biednego. Niektóre z nich tworzyły rodzaj proletariatu w obrębie stanu duchownego. Kler wyższy miał czasami 100 razy większy dochód aniżeli proboszczowie, nie mówiąc już o niższych kategoriach kleru, jak wikariusze czy różne grupy mansonarzy. W tych właśnie niższych kategoriach szerzyły się idee, które zmierzały do radykalniejszych zmian stosunków w Kościele. Bogactwo duchowieństwa, zwłaszcza wyższego, wywoływało wśród ludności wzrastające niezadowolenie z powodu powiększających się w ciągu XVIII w. trudności ekonomicznych i stopniowej pauperyzacji wielu kategorii zawodowo-społecznych.

Wewnętrzna sytuacja Kościoła francuskiego pod koniec Ancien Régime'u zależała w pewnej mierze od organizacji duchowieństwa, która wyróżniała się pewnymi cechami specyficznymi. Począwszy od 2. poł. XVI w. rozróżniano w monarchii francuskiej „kler Francji” (clergé de France) i „kler obcy” (clergé étranger). Przez kler Francji rozumiano duchowieństwo z tych obszarów, które do układu w Poissy w r. 1561 należały do królestwa francuskiego. Kler obcy stanowiło — z pewnymi wyjątkami — duchowieństwo zamieszkujące prowincje przyłączone do Francji po 1561 r. Do takich należały m. in. Flandria, Alzacja, Lotaryngia i Korsyka, by wymienić tu najbardziej znane. W niektórych prowincjach nabytych przez Francję po 1561 r. system podatkowy i organizacja administracyjna zostały przyjęte takie jak we Francji, w innych natomiast utrzymały się dawne zwyczaje, modyfikowane przepisami królewskimi. Sytuacja Kościoła była więc pod wieloma względami zróżnicowana i te regionalne odmiany powinny być wzięte pod uwagę przy gruntowniejszych badaniach.

Wspomniany wyżej podział jest ważny dla zrozumienia działalności Zgromadzeń Duchowieństwa Francji¹⁷ (Assemblées du Clergé de France). Zgromadzenia te przyjęły określone formy organizacyjne we wspomnianym układzie w Poissy, a ostatecznie ustabilizowały się pod koniec XVI w. Składały się one z deputowanych wybieranych na zgromadzeniach prowincjonalnych, te ostatnie zaś złożone były z delegatów diecezji, pochodzących z wyboru zgromadzeń diecezjalnych. W Zgromadzeniu Duchowieństwa Francji reprezentowane były tylko te diecezje, które w okresie organizacji Zgromadzenia w 2. poł. XVI w. wchodziły w skład królestwa francuskiego. Kler tych właśnie diecezji nazywano duchowieństwem Francji w przeciwieństwie do kleru obcego, który, poza

¹⁷ Por. *Dictionnaire de droit canonique* kol. 1182 nn.

nielicznymi wyjątkami, nie miał swych przedstawicieli w Zgromadzeniach.

Zgromadzenia Duchowieństwa zbierały się w XVIII w. co 5 lat i miały na celu ustalać sumy należne królowi w postaci „daru dobrowolnego” oraz w postaci dziesięciny kościelnej. Dar dobrowolny, płacony początkowo jednorazowo w zależności od potrzeb, od czasów Ludwika XIV uchwalany był w sposób systematyczny. Dziesięcina kościelna, uiszczana mniej więcej regularnie, przeznaczona była na opłacenie administracji związanej ze ściąganiem daru dobrowolnego, na spłatę odsetek od sum pożyczonych przez króla, a nawet pokrywano z niej niektóre długi królewskie.

Zgromadzenia Duchowieństwa ustalały wysokość opłat dla poszczególnych diecezji, a te z kolei, za pośrednictwem tzw. biura diecezjalnego, rozkładały je na wszystkich beneficjentów. Najbardziej obciążani byli zwykle proboszczowie. Pieniądze uzyskane tą drogą przekazywane były do kasy generalnej kleru. Na czele biura diecezjalnego stał syndyk. Biura te nie miały jednak wszędzie jednolitej organizacji i zarząd ich był różny w zależności od regionu. Między sesjami Zgromadzeń działała Generalna Agencja Duchowieństwa (Agence Générale du Clergé), która zajmowała się przede wszystkim ogólną administracją finansów i broniła interesów kleru. Poprzez Zgromadzenia duchowieństwo zapewniło sobie odrębną administrację finansową. Administracja ta dawała stanowi duchownemu autonomię i własną kontrolę w sprawach finansowych. Zgromadzenia te były właściwie jedynym przedstawicielstwem we Francji, które pod koniec Ancien Régime’u mogło wypowiedzieć się w sprawach finansowych i reprezentować sprawy swego stanu.

Podobnie jak w innych instytucjach także i na różnych szczeblach Zgromadzeń uwidoczniły się różnice między klerem wyższym (premier ordre) a klerem niższym (second ordre). Kler wyższy — opaci, kanonicy, biskupi — rekrutował się w ciągu XVIII w. coraz częściej spośród szlachty i poprzez Zgromadzenia wywierał jeszcze dodatkowy wpływ na wiele spraw kościelnych i państwowych. Zgromadzenia te zajmowały się nie tylko finansami, ale zabierały głos w innych sprawach. Tak np. w 2. poł. XVIII w. zajmowały się one kanonizacją świętych, ustanowieniem święta Serca Jezusowego, cenzurą książek, kwestią innowierców, różnymi konfliktami między klerem zakonnym a diecezjalnym, przestrzegały wiernych przed niewiarą itp.

Mimo znacznych dochodów udział kleru zakonnego i wyższego duchowieństwa w pracy duszpasterskiej był niewielki. Cały jej ciężar spoczywał na klerze niższym, złożonym przede wszystkim z proboszczów i wikarych. Liczba proboszczów — wynosiła ona ok. 40 tys. — jakkol-

wiek niezbyt dokładna, jest jednak najbardziej bliska rzeczywistości spośród cyfr, które dotyczą się różnych grup duchownych¹⁸. Przyjmując liczbę mieszkańców Francji pod koniec Ancien Régime'u 25 mln, na jednego proboszcza przypadało więc około 600 mieszkańców, tj. mniej więcej 100 rodzin¹⁹. Dane te będą się różniły w zależności od regionów geograficznych, na co już zwrócili uwagę badania lokalne.

Uposażenie i pozycja społeczna proboszcza zależały od typu parafii. Parafie przy katedrach, przy kościołach kolegialnych, parafie komendatoryjne i wreszcie zwykłe parafie różniły się między sobą zarówno kompetencjami proboszcza, jak i oddziaływaniem duszpasterskim. Zróżnicowanie jest również widoczne między parafiami miejskimi a wiejskimi. W miastach skupiały się różne kapituły, seminaria, większość domów zakonnych, różne kategorie kleru pomocniczego, toteż przejawy życia religijnego były tu bardziej różnorodne, a rola proboszczów mniejsza. Ekonomiczna sytuacja proboszczów w mieście była na ogół lepsza niż na wsi. Inna była również rekrutacja kleru. Pochodził on głównie z różnych warstw burżuazji i w związku z tym miał odpowiednie wykształcenie i lepsze podstawy materialne²⁰.

Obsadzanie parafii przez biskupów stwarzało szereg trudności, gdyż selekcja kandydatów na probostwa nie zawsze zależała od biskupa. Nominacje biskupie były mniej lub bardziej ograniczone w zależności od diecezji. Na przykład w diecezji Bordeaux biskupowi przypadało prawo obsadzenia probostw w 286 parafiach na 390. W diecezji Le Mans proporcja ta była o wiele słabsza, gdyż biskup mianował proboszczów tylko w 95 parafiach na 443. W diecezji paryskiej arcybiskup miał prawo nomi-

¹⁸ Według „Almanach Royal” liczba parafii wynosiła tuż przed Rewolucją 34 658. Sicard i Dansette przyjmują istnienie 37 tys. parafii. Źródła ówczesne różnie oceniają liczbę proboszczów, waha się ona od 39 do 45 tys. Większość historyków przyjmuje liczbę 40 tys. za najbardziej prawdopodobną.

¹⁹ Gdyby przyjąć minimalną liczbę osób duchownych pod koniec Ancien Régime'u, tj. 130 tys. na jednego duchownego przypadałyby mniej więcej 192 osoby. W 1830 r. na jedną osobę duchowną przypadało 481 mieszkańców.

²⁰ Pochodzenie społeczne kleru pod koniec Ancien Régime'u jest jeszcze słabo znane. Dla orientacji warto podać wyniki badań dla diecezji Reims (D. Julia. *Le clergé paroissial dans le diocèse de Reims à la fin du XVIIIe s.*, „Revue d'histoire moderne et contemporaine” T.13:1966 s. 207). Między r. 1738 a 1773 pochodzenie społeczne kleru w tej diecezji przedstawiało się w procentach następująco: szlachta 2,4; urzędnicy 20; kupcy tekstylni 9,3; inni kupcy 23,6; rzemieślnicy 16; rolnicy 19. Około 53% kleru parafialnego pochodzi ze środowisk urzędniczych i kupieckich. Są to warstwy średniej i drobnej burżuazji, które miały pewien majątek pozwalający na kształcenie syna. Na 537 księży parafialnych 271 pochodziło z miast i miasteczek. Ci, którzy wywodzili się ze środowisk wiejskich, byli synami bogatszych rolników. Podobne proporcje jak w Reims wydają się być aktualne również w innych częściach Francji, na co wskazywałyby dane z diecezji Niort i Lisieux.

nacji 230 proboszczów na ok. 500 parafii, a w samym Paryżu na 40 parafii prawo nominacji miał tylko w 19. W diecezji Mâcon (Burgundia), biskup mianował 69 proboszczów na 215, a w diecezji Boulogne 69 na 286²¹. Nominacje były do dyspozycji różnych kapituł, opactw, przeorów, kanoników, a nawet patronów świeckich. Tam, gdzie biskupowi nie przysługiwało prawo nominacji, miał tylko prawo instytuowania proboszcza. Z zasady instytuowania nie odmawiał poza wypadkami wyjątkowymi, jak przekroczenia przeciw wierze lub obyczajom. Otrzymawszy parafię proboszcz na ogół był nieusuwalny.

Ekonomiczna sytuacja kleru parafialnego pod koniec Ancien Régime'u była przedmiotem długich dyskusji, które trwają do dziś dnia. Kler parafialny, jak już powiedziano, nie stanowił jednolitej grupy; obok proboszczów i wikarych istniał jeszcze kler pomocniczy bez ustalonych beneficjów (*prêtres habitués*). Ostatnie badania w tym zakresie, ciągle jeszcze fragmentaryczne, wskazywałyby, że położenie materialne proboszczów było raczej korzystne, a w niektórych rejonach nawet dostatnie²², niemniej odbiegało ono daleko od sytuacji uprzywilejowanej. Ubolewania Woltera nad biedą wiejskiego proboszcza mogły być aktualne dla pewnych okręgów, ale wydają się przesadzone dla całej Francji. Trudna natomiast była sytuacja wikarych i księży bez określonych dochodów. Oni to stanowili — jak już wspomniano — jak gdyby „proletariat” w obrębie duchowieństwa. Stanowisko wikarych nie było pewne, gdyż proboszczowi przysługiwało prawo ich wyboru i odwołania. Często byli traktowani jak słudzy proboszcza. W trudnej sytuacji znajdowały się także różne kategorie kleru pomocniczego i mansonarze (*prêtres habitués*, *obitiers*, *choristes*, *chapelains fondés*). Obowiązkiem tych ostatnich było uczestniczenie w nabożeństwach, śpiewanie podczas ceremonii kościelnych, którym mieli nadawać charakter uroczysty. Często wykonywali obowiązki przewidziane w fundacjach. Ze względu na ich słabe uposażenie spełniali różne funkcje, jak np. zakrystiana, nauczyciela, kierowanie chórem itp. Mansonarze tworzyli zorganizowane wspólnoty, które miały swój statut i zwyczaje, na które proboszcz nie miał większego wpływu. Między klerem pomocniczym a proboszczami także istniał antagonizm: nie przybierał on jednak ostrzejszych form. Proboszczowie nie stanowili więc najbiedniejszej kategorii wśród duchowieństwa. Tym, co budziło niezadowolone, rozdzwięk, a nawet protesty wśród proboszczów, był kon-

²¹ Por. de La Gorce, jw. t. 1 s. 21; Reinhard, jw. s. 39.

²² Por.: Julia, jw. s. 214; L. Fracard. *La fin de l'Ancien Régime à Niort. Essai de sociologie religieuse*. Paris 1956; Ch. Girault. *Les biens d'Eglise dans la Sarthe à la fin du XVIIIe s.* Laval 1953. Zagadnienie stanu materialnego kleru wymaga osobnego omówienia, gdyż wiąże się z całokształtem zjawisk ekonomicznych Francji w tym okresie.

trast, jaki istniał między ich sytuacją a sytuacją wyższego kleru. Kontrast ten uwidaczniał się zarówno w dziedzinie majątkowej, jak i w stylu życia, w działalności duszpasterskiej, a także w zajmowanym przez nich miejscu w hierarchii społecznej. Tu leży przyczyna — jak się wydaje — licznych skarg, petycji, memoriałów, w których proboszczowie bronili swych praw, domagali się większego poważania w obrębie Kościoła i lepszego uposażenia, podkreślając, iż to oni właśnie stanowią podporę Kościoła.

Podstawowymi źródłami dochodu proboszczów były dziesięcina i ziemia. Wielu proboszczów korzystało tylko z części dziesięciny, którą uznano za wystarczającą (tzw. *portion congrue*), resztę zaś pobierał główny użytkownik dziesięciny (*gros decimateur*), jak np. klasztor, opat²³, kapituła, a nawet pan świecki. Edykt z 1768 r., regulujący sprawy dziesięciny, ustalił ową „*portion congrue*” na 500 liwrow dla proboszczów, a 200 dla wikarych. W 1786 r. podniesiono ją do 700 liwrow dla proboszczów i do 350 dla wikarych. Podwyżka ta nastąpiła na skutek nacisku ze strony proboszczów, powołujących się na wzrost cen zboża i na zmniejszanie się wartości pieniądza. Oblicza się, iż w 1760 r. mniej więcej 60% proboszczów nie miało pełnego beneficjum i otrzymywało tylko ową „*portion congrue*”²⁴. Dziesięciny uiszczane w mieście były nieliczne, gdyż pobierano je z gruntów miejskich. Podstawą dochodu były przede wszystkim opłaty za usługi religijne i różne donacje. Także gmina miejska płaciła pewną sumę, opłacając również wikarych i organistów.

Dziesięcina lub „*portion congrue*” stanowiły tylko część dochodu proboszcza. Wielu proboszczów miało dodatkowe dochody z gospodarstw. Ziemie należące do beneficjum parafii były różnej wielkości, od kilku arów do kilku hektarów. W niektórych regionach, jak np. w Szampanii, proboszcz pracował na roli i jego tryb życia niewiele różnił się od trybu życia co bogatszych chłopów. Do tego trzeba dodać dochód niestały (*casuel*) z okazji pogrzebów, chrztów, ślubów itp. Dochód ten był większy w mieście niż na wsi. W 2. poł. XVIII w. znacznie się zmniejszył,

²³ Według „*Almanachu*” z 1789 r. we Francji było wtedy 740 opactw męskich i 253 opactwa żeńskie.

²⁴ Procent ten był różny w zależności od regionu. Na przykład w 1760 r. w diecezji paryskiej było 342 parafie, gdzie proboszczowie pobierali beneficjum, i 157, w których proboszczowie pobierali tylko *portion congrue*. W diecezji Clermont — Ferrand proboszczowie mieli beneficjum w 390 parafiach, a w 410 pobierali *portion congrue* (De Vaissière, jw. s. 76). Użytkownik dziesięciny zobowiązany był do określonych powinności, które szczegółowo określał edykt z 1695 r., a następnie z 1768. Według tego ostatniego użytkownik miał pokryć 1/3 kosztów związanych z reperacją kościoła parafialnego, a parafia miała pokryć resztę. Ponadto 1/3 dziesięciny miała być przeznaczona dla ubogich. Postanowienia te nie były jednak wypełniane.

gdyż zmalała ofiarność wiernych. Z tego samego powodu zmniejszyły się różne fundacje mszalne, zwłaszcza żałobne, które proboszczowi przynosiły pewne dochody. Co prawda fundacje mogły być uczynione tylko na rzecz „fabryki”, a nie bezpośrednio proboszczowi, niemniej jednak fundator przeznaczał zwykle pewną część dla proboszcza. Proboszcz otrzymywał ponadto ofiary w postaci pieniędzy lub wosku złożone w prezbiterium²⁵. Parafia zapewniała mu także mieszkanie. Jeżeli był członkiem wspólnoty mansjonarzy, również z tego miał pewien dochód. Suma tych różnych dochodów nie dawała co prawda sytuacji uprzywilejowanej, ale zapewniała wystarczające minimum.

Spośród stanu duchownego proboszczowie stanowili tę grupę, która miała największy wpływ w parafii poprzez bezpośredni kontakt z wierzniymi. Tyczy się to przede wszystkim wsi. W miastach wpływ ich był mniejszy ze względu na funkcjonującą administrację miejską i państwową oraz istnienie wielu innych instytucji kościelnych. Proboszcz nie tylko zapewniał organizację życia religijnego parafii, ale również pełnił niektóre funkcje administracyjne państwowe. Parafia była nie tylko zasadniczą jednostką życia religijnego i kościelnego, ale również życia cywilnego, państwowego; szczególnie odnosi się to do wsi. Proboszcz czytał w kościele dekrety królewskie, podawał do wiadomości zamierzenia i decyzje administracji państwowej, streszczał ważniejsze traktaty państwowe i informował o wydarzeniach w rodzinie panującej. Z ambony czytał listy gończe, oddając w ten sposób duże usługi policji i władzom sądowym. W wypadku sprawy sądowej, rozpatrywanej bądź przez sędziów świeckich, bądź kościelnych, proboszcz ogłaszał list oficjała, w którym pod groźbą ekskomuniki zobowiązuje się osoby wiedzące coś na temat sprawy do złożenia oświadczeń.

W ręku proboszcza znajdowały się akta stanu cywilnego (*régistre de catholicité*). Do 1787 r. nawet protestanci musieli się odwoływać do jego pośrednictwa w tej sprawie. Ponadto głos proboszcza miał swoje znaczenie w sprawach rozłożenia podatków, w wyborze kandydata na nauczyciela²⁶, w wyborze akuszerki. Często proboszcz miał decydujący wpływ w czasie wyboru syndyka, tj. przedstawiciela wsi. Dopiero w 1787 r. nastąpiła reforma gmin i wyraźniejsze rozróżnienie między

²⁵ Ofiary składane w kaplicach przeznaczone były dla fabryki lub dla bractw. Fabryka była instytucją, która zarządzała majątkiem parafialnym.

²⁶ Wpływ proboszcza na wybór nauczyciela zależał od typu wsi. Na północy duży wpływ miał pan wsi. Na południu nauczycieli mianował biskup, a parafia dawała tylko środki utrzymania (por. Boyreau, jw. s. 123). W Szampanii i w większości pozostałych regionów nauczyciele wybierani byli przez zgromadzenie parafian. Wybór ten rejestrowany był przez urzędnika państwowego. Mimo wyboru przez zgromadzenie wpływ proboszcza mógł być znaczny.

gminą a parafią. Po tej reformie wpływ proboszcza nieco zmaleł i wzmocniła się władza syndyka. Parafia była także w pewnym sensie jednostką życia ekonomicznego. Niektóre podatki nakładane były według parafii i rozdzielane na poszczególne dymy.

Te liczne funkcje proboszcza i zależność jego urzędu od czynników natury gospodarczej były przyczyną wielu konfliktów. Niezliczone ilości procesów, listów, petycji, memoriałów, które spotyka się w archiwach, są tego dowodem. Spory dotyczyły głównie dziesięciny i miały tendencję do zwiększania się w 2. poł. XVIII w. Szczególnie sposób jej ściągania natrafiał na coraz większy opór. Spory toczyły się często z klasztorami, kapitułami lub opactwami, które pobierały główną część dziesięciny parafialnej i z tego tytułu mieszały się do spraw parafii i nabożeństw parafialnych, wywołując protesty proboszcza i parafian.

Wpływ proboszczów nie był jednakowy w całej Francji. Zależało to od tradycji lokalnej i urzędów lokalnych. Na przykład w północnej Francji w wielu posiadłościach przewagę miał pan i jego dwór stanowił centrum życia administracyjnego oraz politycznego, a nie plebania. Na południu zaś wpływ proboszcza ograniczany był przez zgromadzenia parafian. Zgromadzenia parafialne, które spotykamy w większości rejonów Francji, oraz fabryki nie tylko ograniczały władzę proboszcza, ale stanowiły ważny czynnik świecki w zarządzie parafii.

Zgromadzenia parafialne, które pod różnymi postaciami istniały od średniowiecza, dotrwały do końca Ancien Régime'u. W XVIII w. posiadały one podwójny charakter: raz obradowały one nad materialnymi sprawami parafii, innym razem omawiały ekonomiczne sprawy wsi²⁷. W mentalności jednak ówczesnych ludzi rozdział między sprawami kościelnymi a cywilnymi nie był wyraźny. Na tym samym zgromadzeniu ta sama ludność często omawiała obydwie dziedziny i ten stan rzeczy, mimo zróżnicowania lokalnego, które trzeba by uwzględnić, dotrwał do wspomnianych reform z 1787 r.

Zgromadzenia parafialne odbywały się przed kościołem po mszy lub po nieszpórach. Kościół na wsi spełniał funkcję budynku gminnego. Jeżeli przedmiot obrad stanowiły sprawy parafialne, zgromadzenia były zwoływane przez wityrka, gdy zaś chodziło o sprawy wsi, zwoływał je syndyk. Syndyk reprezentował interesy wsi i był władzą wykonawczą z ramienia mieszkańców wsi. Często syndyk i wityrk to jedna i ta sama osoba. Od 1776 r. tylko syndyk miał prawo zwołania zgromadzenia parafii²⁸. W zgromadzeniach tych brali udział jedynie mężczyźni.

Zgromadzenia parafialne decydowały o materialnej stronie kultu, jak

²⁷ *Dictionnaire de droit canonique* t. 1 s. 1182 nn.

²⁸ Babeau. *Le village* s. 42.

utrzymanie budynków kościelnych, załatwianie różnych spraw związanych z dziesięciną, dostarczenie wina mszalnego, świec, mianowanie kolektora dziesięcin i nauczyciela, ale także obradując w sprawach wsi wybierały syndyka i decydowały o sprzedaży, zakupie i dzierżawie dóbr gminnych. Sprawowały one również kontrolę nad fabryką i nad jej administracją, a także czuwały nad funduszami przeznaczonymi dla biednych i miały wgląd w niektóre sprawy bractw kościelnych. Czasami troszczyły się o założenie szkoły, o ile nie czyniły tego czynniki kościelne lub gdy nie było fundatora.

Rola proboszcza od końca XVII w. zmniejszyła się; traci on swój wpływ jako kierownik całej wsi. O ile w XVII w. przewodniczył zgromadzeniom parafialnym, w XVIII w. czynią to już przeważnie syndycy. W zgromadzeniach parafialnych brali udział urzędnicy administracji państwowej, a kontrolę nad powziętymi decyzjami sprawował intendent²⁹. Intendent jednak rzadko interweniował i czynił to tylko w poważniejszych sprawach majątkowych czy budowlanych.

W ciągu XVIII w. istniała tendencja, by w zgromadzeniach parafialnych uczestniczyli tylko notable, wykazujący się odpowiednim stanem majątkowym, lub przedstawiciele parafii. Proboszcz uczestniczył w nich wtedy nie tyle jako osoba duchowna, ile raczej jako notabl. W miastach gromadzili się delegaci korporacji i różnych organizacji. Pauperyzacja ludności w ciągu tego wieku, różna zależnie od regionu, spowodowała zanik zainteresowania tymi zgromadzeniami wśród ludności uboższej. Równocześnie daje się zauważyć zwiększającą się rolę urzędników państwowych na tych zgromadzeniach. Wspomniany już edykt z 1787 r. zmodyfikował cały ustrój władz lokalnych. We wsiach powstały rady, złożone z pana, proboszcza i 3-9 członków, w zależności od liczby dymów. Członków tych wybierano na zgromadzeniu mieszkańców wsi, w którym mogli uczestniczyć tylko ci, którzy płacili więcej niż 10 liwrow podatku. Edykt ten oddziela definitywnie sprawy kościelne od spraw gminnych.

Organizacja i kompetencje zgromadzeń parafialnych pod koniec Ancien Régim'u nie były jednolite i zależały od typu organizacji wioski. Ogólnie wyróżnić można 3 typy, które grupują się mniej więcej według regionów. W północnej Francji, głównie we Flandrii, zgromadzenia mieszkańców były rzadkie. Na czele wsi stał major (majeur), otoczony ławnikami (échevins). Major i ławnicy wybierani byli przez pana wsi i ściśle od niego zależni. W Normandii, Isle de France, Szampanii i innych

²⁹ Intendent stał na czele okręgu administracyjnego zwanego „généralité”, który z kolei podzielony był na „elections”. Intendenci byli mianowani przez generalnego kontrolera finansów. W niektórych regionach Francji, zwanych „Pays d'Etats” (zwłaszcza Bretania, Burgundia i Langwedocja), władza intendenta była ograniczona przez stany prowincjalne (Etats provinciaux).

rejonach Basenu Paryskiego, a także w zachodniej Francji i części Masywu Centralnego uprawnienia pana były niewielkie. Syndyk tutaj nie miał żadnej rady i sam jeden był odpowiedzialny przed zgromadzeniem mieszkańców. W południowej Francji, głównie w Prowansji i Langwedocji, władza pana ograniczona była do minimum. Ludność wraz z konsulem i radą miała zupełną władzę³⁰. Spośród trzech wymienionych tu typów typ wioski oparty na wyborze syndyka był najliczniejszy. Należy dodać, że typ organizacji wsi zależał w dużej mierze od struktury agrarnej regionu.

Fabryka stanowiła w parafii organizm, który miał dostarczać środków materialnych zapewniających wykonywanie kultu w parafii. Głównym jej zadaniem było utrzymanie i reperacje kościoła parafialnego, a przede wszystkim nawy głównej. Utrzymanie prezbiterium należało w zasadzie do głównego użytkownika dziesięciny. Fabryka miała zarząd nad dobrami parafialnymi, zajmowała się reperacją ołtarzy, konfesjonatów, starała się o obrusy, ornaty, świeczniki, kapy, kadzidło itp. Do fabryki należała też opieka nad biednymi. Co prawda wchodziło to w zakres obowiązków proboszcza, ale proboszczowie — mając w większości sami niskie uposażenie — uzależnieni byli w tej dziedzinie od fabryki. Bogate parafie miały stałe instytucje miłosierdzia, jak np. „biura miłosierdzia” lub „kasy biednych” w północnej Francji³¹.

Organizacja i kompetencje fabryk nie były jednolite na terenie Francji. Na skutek systemu konkordatowego musiały się jednak dostosowywać do różnych rozporządzeń władz państwowych. Te ostatnie określały np., w jaki sposób mają być zużytkowane dochody fabryki lub w jaki sposób ma się dokonać kontrola rachunków fabryki.

Fabryka była pod zarządem rady, złożonej z witryków (marguilliers od matricularii)³². Na wsiach witrycy byli wybierani na zgromadzeniach parafialnych spośród znaczniejszych osobistości, w miastach — przez notabłów parafii. W niektórych diecezjach wybór ich dokonywał się spośród kandydatów proponowanych przez proboszcza. W Normandii np.

³⁰ Boyreau, jw. s. 34.

³¹ Od końca XVII w. władze państwowe usiłowały coraz bardziej roztoczyć kontrolę nad opieką społeczną. Powtarzające się epidemie i klęski głodu w ciągu XVIII w. (np. w r. 1709, 1720, 1748, 1784, 1788 i wiele mniejszych) zmuszały administrację państwową do akcji przeciw biedzie i żebractwu. Władze organizowały „warsztaty miłosierdzia” i tworzyły domy, gdzie tymczasowo przetrzymywano żebraków (dépôts de mendicité). Intendent zajmował się coraz częściej akcją miłosierdzia i pomocy. W tej działalności opierał się przede wszystkim na proboszczach, gdyż ci mieli najlepszą znajomość warunków lokalnych. W tej dziedzinie proboszcz stanowił część administracji państwowej, zwłaszcza od reform Turgota.

³² Nazwa pochodzi od matricula, tj. listy biednych, których wspomagała parafia.

i w Isle de France proboszcz przedstawiał zgromadzeniu 3 nazwiska, z których wybierano jedno. Liczba wityryków zależała od wielkości parafii. W innych zaś diecezjach proboszcz był tylko zwykłym wyborcą, jakkolwiek jego obecność na zgromadzeniu była potrzebna i — w zależności od parafii — wywierał większy lub mniejszy wpływ na ten wybór. Na południu Francji, np. w Prowansji, konsulowie byli równocześnie wityrykami. W diecezji Tarbes zostawali nimi ustępujący konsulowie. Ogólnie biorąc na południu Francji, gdzie przeważały „pays d'Etat”, wpływ konsułów na fabryki był znacznie silniejszy aniżeli wpływ wityryków gdzie indziej. Wyjąwszy północne prowincje, parafianie mieli decydujący głos w zarządzie fabryki przed proboszczem. W północnych częściach Francji wityrycy byli mianowani przez pana bądź też uzależnieni w tej czy innej formie od niego i od proboszcza. Zarząd fabryki spoczywał tu w ręku rady, złożonej z majora i ławników, której przewodniczył proboszcz. W pozostałych natomiast częściach Francji proboszcz miał ograniczoną rolę w zarządzie dóbr parafii, ponieważ nie on, lecz wityryk przewodniczył na zgromadzeniach parafialnych, gdy omawiały one sprawy kościelno-parafialne.

Funkcje wityryków nie zawsze były ściśle określone. W niektórych np. parafiach mieli oni prawo wyboru kaznodziejów, co powodowało spory z proboszczem i reklamacje biskupa. Do ich kompetencji należało jednak zatrudnienie organisty, śpiewaków, służby kościelnej, zakrystiana itp. Oni decydowali nieraz wraz z wiernymi co do czasu odprawiania nabożeństw. Ponadto oni mieli nadzór nad rachunkami bractw, przyjmowali fundacje, ale tylko za zgodą proboszcza, a darowizny za zgodą całej parafii. W dużych parafiach między zgromadzeniami funkcjonowało biuro fabryki, złożone z proboszcza i wityryków³³. Biura takie istniały od 2. poł. XVIII w. i były jakby przedstawicielstwem zgromadzeń parafialnych. Biura te miały podobny zakres władzy jak wityrykusi w mniejszych parafiach. Zgromadzenia generalne parafian zbierały się dwa razy do roku. Dla omówienia spraw cywilnych zgromadzenia odbywały się częściej, ale też zakres poruszanych spraw był szerszy, jak np. podatki, sprawy rolne, wspólny wypas bydła itp. Jak już wyżej wspomniano, w ciągu XVIII w. coraz wyraźniej różniono zgromadzenia dla spraw parafialnych i dla spraw wsi. Z racji swych funkcji wityrycy mieli pewne przywileje. Tak np. w procesjach, które miały od dawna ustaloną hierarchię, wityrykus szedł bezpośrednio za urzędnikami sądownictwa.

Kontrolę nad fabrykami, jak już wspomniano, wykonywało zgroma-

³³ W Isle de France było 2 wityrykusów. Po jednym roku pierwszy ustępował, a władzę obejmował drugi. W Normandii był tylko jeden. W Prowansji konsulowie, w liczbie co najmniej 2, pełnili funkcje wityrykusów.

dzenie parafialne. Od czasów Ludwika XIV fabryki podlegały również kontroli biskupa, a zwłaszcza administracji państwowej. Biskup jednak rzadko to czynił i kontrolę sprawował wtedy, gdy chodziło o zabudowania kościelne. Decyzje biskupa w tej materii podlegały z kolei kontroli intendenta. Wpływ tych ostatnich w ciągu XVIII w. stawał się coraz większy, także i w sprawach materialnych parafii.

Pobieżnie przedstawione tu ogólne struktury parafii stanowiły przez całe wieki ramy, w których kształtowało się życie religijne. W 2. poł. XVIII w. dają się zauważyć tendencje, które zmierzały do naruszenia tych struktur, i równocześnie zaznaczyło się stopniowe osłabianie vitalności religijnej. Zjawisko to, ciągle jeszcze znane fragmentarycznie, miało różny zasięg w zależności od grup społecznych. Liczba ateistów była niewielka i spotyka się ich w określonych środowiskach, jak towarzystwa literackie i naukowe, akademie, loże masońskie itp. Te instytucje stanowiły centra przekazywania i propagowania nowych idei, które podważały tradycyjny światopogląd oparty na religii, ale nawet i tu ateści byli w mniejszości. Ludność w swej masie nadal wypełniała praktyki religijne, a codzienny tryb życia przepojony był duchem i tradycją religijną. Osoby nie przystępujące do komunii wielkanocnej na wsi były nieliczne³⁴. Nawet w Paryżu praktyki religijne były powszechne, jakkolwiek procent nie przystępujących do komunii wielkanocnej był tu znacznie większy niż gdzie indziej³⁵. Stopniowy zastój żywotności religijnej i stopniowa dechrystianizacja dokonywały się przede wszystkim wśród szlachty i pewnych grup burżuazji, jak np. wolne zawody. Niemniej istnieje cały szereg danych, które niedwuznacznie wskazują na obniżenie się poziomu życia religijnego. Stwierdza się wzrost liczby dzieci nieślubnych i dzieci opuszczonych. Spada liczba powołań kapłańskich i następuje stopniowy rozkład życia zakonnego. Rozluźnienie się dyscypliny klasztornej dokonywało się przede wszystkim w zakonach męskich i w znacznie mniejszym stopniu objęło zakony żeńskie. Już od 1766 r. komisja, mająca przeprowadzić reformę zakonną (Commission des Réguliers), zlikwidowała ok. 16% domów premonstratensów, 13% dominikańskich i 30% benedyktyńskich, a w sumie upadło ok. 500 domów zakonnych. Komisja ta doprowadziła również do wydania edyktu, ustalającego minimum wieku dla składających śluby wieczyste — 18 lat dla dziewcząt i 21 dla chłopców. Między r. 1766 a 1790 u benedyktynów formacji kluniackiej liczba zakonników spadła z 671 do 301, a w kongregacji św. Maura z 1917 do 1699. U cystersów ścisłej obserwacji w tym samym czasie

³⁴ Por. G. Le Bras, *Etudes de sociologie religieuse*. T. 1. Paris 1955 s. 240 oraz Reinhard, jw. s. 12, 20.

³⁵ Reinhard, jw. s. 37 n.

liczba ta spadła z 578 do 350. Liczba zakonników przyjmujących regułę św. Franciszka między r. 1770 a 1790 spadła z 9 820 do 6 064, a u kapucynów z 4 397 do 2 674³⁶. Zakładając, że liczby te po szczegółowych badaniach ulegną pewnym zmianom, mimo to są dostatecznie wymowne.

Zagadnienia religijne w ogóle, a problem dechrystianizacji w szczególności w omawianym okresie są jednak bardzo złożone i sporne, wymagałyby więc osobnego omówienia. Dają się bowiem zauważyć określone korelacje pomiędzy przemianami zachodzącymi w życiu religijnym a ewolucją różnego rodzaju struktur. Poznanie tych korelacji, które w zależności od sytuacji regionalnej przybierały różny charakter, wydaje się istotnym przedmiotem badań historyczno-socjologicznych. Pauperyzacja całych grup społecznych, różnicowanie się zawodów i organizacji zawodowych, zwiększająca się kontrola administracji państwowej w niektórych dziedzinach życia, zmiany w pochodzeniu społecznym różnego rodzaju funkcjonariuszy, powstanie nowych ośrodków intelektualnych i szerzenie się nowych idei, często przeciwnych istniejącemu porządkowi, coraz wyraźniejszy rozdział między tym, co świeckie, a tym, co duchowne — wszystko to doprowadzało stopniowo do naruszenia istniejących struktur. Względna równowaga, jaka istniała między poszczególnymi grupami społecznymi, została zachwiana. Doprowadziło to z kolei do stopniowych zmian w instytucjach religijno-społecznych, a zwłaszcza w tych, które działały na terenie parafii. W tych ostatnich wszelkie zmiany strukturalne zaznaczyły się najszybciej i najgłębiej. Zmiany te doprowadziły również do nowego pojmowania tradycyjnych wartości religijnych i światopoglądowych. Aby poznać wspomniane wyżej korelacje, istniejące — jak się wydaje — na skalę społeczeństwa globalnego, konieczne są najpierw prace monograficzne.

STRUCTURE PAROISSIALE ET VIE RELIGIEUSE EN FRANCE À LA FIN DE L'ANCIEN RÉGIME

Résumé

Le concordat de 1516, en vigueur depuis la constitution civile du clergé en 1790, eut pour rôle de régler les rapports entre l'église et l'état en France au XVI—XVIIIe siècle. Ce concordat reconnaissait la religion catholique comme religion d'état et conférait au roi le privilège de nommer des candidats aux bénéfices de l'église (évêchés, abbayes). A la fin de l'Ancien Régime, il y eut en France 121 évêchés et 18 archevêchés cependant que le clergé, sensiblement différencié à l'intérieur du point de vue social jouissait, grâce à ses nombreux privilèges financiers, juridiques et politiques, de la première place dans l'état.

³⁶ P. Cousin. *Précis d'histoire monastique*. Paris 1956 s. 479; Sicard. *Le clergé de France pendant la Révolution* s. 277.

Le nombre du clergé à l'époque d'avant la Révolution est difficile à évaluer: les chiffres varient entre 130 mille et 400 mille. De l'avis de l'auteur, celui de 200 mille se rapprocherait le plus de la réalité. L'importance politique du clergé résultait, en pratique, de sa situation économique. Les propriétés de l'Eglise furent les plus considérables dans l'état. On en évalue la moyenne pour tout le territoire français à 10% de l'ensemble des biens et le revenu annuel du clergé atteignait facilement 120-220 mille livres. Une grande partie de ces revenus étaient destinés aux besoins sociaux: à l'entretien des écoles et hôpitaux. Pour près de 37 mille paroisses, 25 mille avaient à charge une école; il convient d'y ajouter 600 collèges vivant aux frais des institutions religieuses. L'Eglise pourvoyait aussi aux besoins de nombreux hôpitaux, environ 2185 au début de la Révolution. Le partage de ces revenus était pourtant loin d'être équitable. A côté du haut clergé, habituellement riche, un fort pourcentage du bas clergé souffrait misère.

Du point de vue de l'organisation du clergé, très caractéristique pour la situation intérieure de l'Eglise en France fut la distinction pratiquée à partir de la deuxième moitié du XVIe siècle entre le clergé de France et le clergé étranger. Seulement le clergé des territoires faisant partie du royaume français en 1561, appartenait à la première catégorie: lui seul eut des représentants aux Assemblées du Clergé de France qui décidait du montant des impôts dûs au roi.

Le travail pastoral incombait par la force des choses au bas clergé (curés, vicaires et autre clergé auxiliaire). Le clergé régulier ainsi que le haut clergé n'exercèrent, en la matière, qu'une influence minime. Aux curés revenaient non seulement les fonctions religieuses, ils remplissaient aussi — surtout à la campagne — des fonctions administratives publiques: ils publiaient de leur chaire les décrets royaux, annonçaient les décisions de l'administration publique, lisaient les mandats d'arrêts etc. Le curé avait aussi habituellement voix au chapitre dans les décisions importantes, telles que: l'échelonnement des impôts, le choix de candidat pour l'instituteur, la sage-femme et le syndic, autrement dit le représentant des intérêts du village. Cette influence des curés ne fut cependant pas la même dans tout le pays: elle dépendait de la tradition et des conditions locales et, en général, elle diminue à partir de la fin du XVIIe siècle. Un facteur surtout contribua à limiter les compétences du curé: ce sont des congrégations paroissiales, composées des représentants laïques de la paroisse et s'occupant des affaires matérielles de l'église. Leurs compétences variaient dépendamment des paroisses.

Dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle, se laisse observer une tendance à ébranler les anciennes structures paroissiales et, généralement, un affaiblissement de l'intensité de la vie religieuse. Le phénomène touche principalement la noblesse et certains milieux bourgeois, il se manifeste cependant aussi dans d'autres groupes sociaux (accroissement du nombre d'enfants illégitimes, baisse des vocations religieuses etc.).